

A kereskedés formái és központjai Magyarországon a dualizmus korában

BELUSZKY PÁL¹

Different forms and centres of trading in Hungary during the dualistic era

The paper gives a sophisticated survey about the history of different types and forms of trade in Hungary in context with the regional and local centres of commercial activities. Initially, the author gives an outlook about the Hungarian commerce of the middle ages, then makes a completed analyses about the old and new forms of trade of early capitalism existing parallel in the periods of Austro-Hungarian Monarchy ('era of dualism'). The author also demonstrates the hegemony of Budapest in the commercial activity inside Hungary over regional centres and county seats. This hegemony stimulated the majority of foreign and home firms and entrepreneurs to make or start a commercial activity in the prosperous capital of Hungary which led to a permanent shaping of regional structure of commercial activities. The differences between the administrative hierarchy of Hungarian towns and their rankings in commercial importance has been also emphasized and proven by statistical evidences collected in more tables.

Keywords: commercial centres, trade, settlement hierarchy, dualistic era, Hungary

Középkori kereskedelmünk sajátosságai

A társadalmi és földrajzi munkamegosztás kialakulása szükségszerűen együtt járt a csere (a kereskedés) megjelenésével, később intézményesülésével. Az árutermelés arányainak növekedése élénkítette a cserét, a kereskedés azonban hosszú ideig csak kis hányadában vált a termeléstől elkülönült tevékenységgé (gazdasági ággá), mivel az árucsere döntő többségét maguk a termelők, a mezőgazdaságban árufelelesget előállító földművesek, a kézművesek stb. bonyolították le, hazánkban hozzávetőleg a 19. sz. derekáig. A kereskedők aránya a keresőkön belül még a polgári korszak kezdetén sem haladta meg az 1%-ot.

¹ Kutató professzor emeritus, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest.

A középkor századaiban jóformán csak a távolsági (kül)kereskedelem vált önálló tevékenységgé s az importált áruk szétosztása (luxusárúk, fűszerek, értékes textilfélék – posztó, selyemszövet – finomabb fémárúk). Az államalapítás utáni évszázadokban alig néhány településünk esetében van tudomásunk kereskedőkről (Esztergom, Székesfehérvár, majd Buda s néhány határszéli szabad királyi város). Az árucsere legfontosabb színterei a *vásárok*, *hetipiacok* s vándorkereskedők is járták az országot. A kereskedelem ma megszokott formái – a bolti kereskedelem – csak néhány nagyvárosban jelentek meg, s elsősorban a már említett importárúk terítését végezték. Annak ellenére, hogy a kereskedők száma és aránya igen csekély volt, az árucsere alig túlbecsülhető szerepet játszott a városfejlődésben. A piac-, ill. *vásártartási jog* a szabad királyi és a mezővárosi jogállás nélkülözhetetlen kelléke volt, az *árumegállító jog* felvirágoztathatta birtokosát, a piacok, vásárok forgalma hathatósan támogatta a városodást (pl. a kézművesek odacsábítása révén), a *vásárok jövedelme* a vásárjog birtokosának komoly bevételt jelentett. A 16–18. sz. legfőbb kereskedelmi cikke, az élőállat forgalma szintén jórészt a „hivatásos” kereskedők mellőzésével bonyolódott, maguk az állattartók foglalkoztak az állatkereskedelemmel.

A 17. sz. végén új „kereskedőelemek” jelentek meg a magyarországi árucsere szereplői között: a „görögök” E balkáni származású, ortodox hitű török alattvalók elsősorban az Oszmán Birodalom áruit hozták Magyarországra, s többnyire bolti kereskedelmet is folytattak, immár a kisebb városokban is (Tokaj, Eger, Miskolc stb.).

Az *örmények* az Erdélyi Fejedelemségben telepedtek meg s az országrész nagykereskedelmében jutottak vezető szerephez, de megjelentek a „Királyhágón innen” is, s a 17. sz. végén, a 18. sz.-ban az alföldi marhakereskedelemben is bekapcsolódtak, komoly konkurenciát támasztva a mezővárosi tőzséreknek, kereskedő polgároknak. Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Szamosújvár az *örmények* tevékenysége nyomán vált gazdag kereskedőhellyé.

A 18. sz. folyamán a görög kereskedők jó része repatriált, „megüresedett” helyüket a növekvő számú *zsidó kereskedők* foglalták el. Ők a 18. sz. második, és a 19. sz. első felében a nagybirtokok uradalmainak áruértékesítését végezték, házaló kereskedelmet folytattak, a mezőgazdálkodás melléktermékeit gyűjtötték (nyersbőrt, tollat, csontot, pálinkát, mézet, hamuzsirt stb.), majd a 19. sz. elején már egyre több állandó boltot alapítottak, ill. a felélénkülő terménykereskedelemben is bekapcsolódtak.

Miközben a 18–19. sz. fordulóján az árucsere továbbra is hagyományos keretek – a termelők kereskedelmi tevékenysége a piacokon, heti- és országos vásárokon, vagy a közvetlen csere révén – között zajlott, az élénkülő gabonakonjunktúra hatására gyorsan növekedett a *terménykereskedelem* szerepe. A céhes kereteken kívülálló terménykereskedők, a modern, vállalkozó típusú polgárság markáns képviselőiként egyre nagyobb vagyona tettek szert s egyre nagyobb szerepet játszottak a magyarországi gazdasági életben, a polgári

jellegű tőkeképződés elsősorban az ő tevékenységük nyomán élénkült meg. Az agrárárak nagybani kereskedelme, ill. az azt szolgáló tevékenységek (raktározás, esetenként a termények feldolgozása, a korabeli viszonyok között igen munkaigényes szállítás stb.) számos város gazdagodásához, a városhálózatban játszott szerepük növekedéséhez járult hozzá (Mosontól Győrön, Komáromon, Vácon, Pesten, Baján, Apatinon, Törökbecsén stb. át Temesvárig). A gazdaságtörténészek szerint hazánkban – mint ahogy Közép- és Kelet-Európa legtöbb államában – a kapitalizmus „szállás csinálója” a modern kereskedelem, elsősorban a nagy- és külkereskedelem volt (Lásd: 1. jegyzet).

Egymás mellett létező régi és új kereskedelmi formák a polgárosodó Magyarországon

A *polgári korszak* beköszönte, ill. a 19. sz. második felének társadalmi, gazdasági változásai és a műszaki fejlődés (közlekedés!) új feltételeket teremtett az árucseré, a kereskedelem számára:

– A polgári berendezkedés, törvényi szabályozás megszüntette az árucserét s kiváltképp az elkülönült kereskedelem egy sor feudális akadályát, a céhes korlátozásokat, megszüntette a városok és más hatóságok árszabályozó hatáskörét, a kereskedés rendi monopóliumait, eltörölte a belső vámokat stb.

– A polgári törvényalkotás fokozatosan bevezette az „iparszabadságot”; ez a kereskedelmi cégek, vállalatok alapításának szabadságát is jelentette. A kiegyezés után megszülettek a pénzforgalmat, a hitelviszonyokat, a kereskedést szabályozó törvények, amelyek garantálták a kereskedéshez nélkülözhetetlen pénzpiac szabályozott működését, a kereskedés biztonságát. Az egységes pénz- és mértékrendszer bevezetése, szabványok kidolgozása és alkalmazása, az állami mértékhitelítés stb. szintén elősegítette a kereskedelem fejlődését.

– A törvényi-jogi szabályozás kedvezővé válása mellett a „reálszféra” kínálta feltételek is gyökeresen, s a kereskedelem számára pozitív módon változtak meg. Az árucseré számára nélkülözhetetlen az áruk (és a vásárlók!) „mozgatásának” lehetősége. A 19. sz. derekáig ez a feltétel csak igen korlátozottan s drágán állt a kereskedelem rendelkezésére. Az árukat az ország nagy részén csak tengelyen lehetett szállítani a kiépítetlen, többnyire szilárd burkolattal nem rendelkező, így az év egyes szakaszaiban gyakorlatilag járhatatlan utakon; nagyobb tömegű áruk szállítására csak a vízi úton volt lehetőség, az 1830-as évekig lóvontatású dereglyéken, hajókon. Az áruk szállítási ideje ma már elképzelhetetlenül hosszú ideig tartott (pl. a Tiszántúl gabonájának, gyapjájának exportra történő szállítása a Tiszáig tengelyen, majd a Tiszán, Dunán, Száván, Kulpán Károlyvárosig ló vontatta hajókon, innen a Karszt-hegység nehezen járható útjain ismét szekéren – sőt ló- vagy szamarháton!

– Fiuméig egy évig is eltarthatott; a Tisza, Maros, Béga menti települések összegyűjtött terményei Ausztriáig akár három hónapig is úton lehetnek, drága volt (a Fiuméhez közeli itáliai kikötőkben a mindvégig vízi úton szállított „odesszai búza” olcsóbb volt a magyarországinál), egyes országrészeket ki is zárt a nagyobb volumenű árutermelésből a közlekedés megoldatlansága s a helyi, legfeljebb a regionális piacokra utalt. A 19. sz. végére kiépült vasúti fővonalak, majd a vicinális vonalak sűrű hálózata, a javuló minőségű országutak s a gőzhajózás ezt az akadályt elhárította a kereskedelem útjából. A szállítás gyorsabbá, biztonságosabbá, olcsóbbá vált, s az ország egészét egységes piacba szervezte.

– Kiépült a kereskedelem szolgáltatási háttere, mindenekelőtt a hitelintézetek és a biztosítótársaságok, 1864-ben megnyílt a pesti áru- és értéktőzsde.

– A gazdaság és a társadalom állapota, ill. a dualizmus korában bekövetkezett változások szintén ösztönözték az árucseré életkülését. A 19. sz. végéig Európában agrárkonjunktúra volt, többszörösére nőtt az agrárkivitel, emelkedtek a mezőgazdasági termékek árai; mindez nemcsak a terménykereskedelmet támogatta, hanem a mezőgazdaságból élő lakosság vásárlóerejét is növelte. A mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, az urbanizáció előrehaladása ugyancsak a mezőgazdasági termékek piacát bővítette. Az önelátás fokozatos visszaszorulása, a háziipar eltűnése, a piacra termelő és áruikat maguk forgalmazó kézművesipar szerepének csökkenése, a gyári áruk gyors térhódítása ugyancsak az árucserét ösztönözte.

Mindez a kereskedelmi forgalom gyors növekedését eredményezte, igaz, ennek pontos mértékét a belkereskedelmre vonatkozó adatok majd teljes hiánya miatt nehéz meghatározni. Ismeretes viszont a kereskedelemről élő keresők számának és arányuknak változása 1857 és 1910 között (1. táblázat). Fél évszázad alatt, 1857 és 1910 között a kereskedelemről élők száma közel 4,5-szeresére nőtt, arányuk is közel megkétszereződött, de még így is csak 3,6% volt.

A polgári korszak kezdetén a tradicionális és a „modern” kereskedelmi formák egymás mellett éltek, úgy, hogy az 1880-as évek közepéig a becslések szerint a forgalom nagyobb hányadát a hagyományos kereskedelmi formák – piac, heti- és országos vásárok, házalókereskedelem és vándorkereskedők stb. – bonyolították le. E kereskedelmi formák a polgári korszak kezdetén még

1. táblázat. A kereskedelemről élő keresők számának alakulása, 1857–1910*

A keresők foglalkozási viszonya	A keresők száma, fő				
	1857	1869	1890	1900	1910
Önálló kereső	40 826	55 466	86 053	100 586	124 853
Alkalmazott	23 084	41 955	84 066	109 376	153 251
Összesen	63 910	97 421	170 119	209 962	278 104
Az összes kereső %-ában	1,0	1,5	2,7	2,9	3,6

*A kereskedelem és a hitelintézetek keresői Horvát-Szlavonország nélkül.

növelték is a forgalmukat a korábban vázolt okok következtében (a lakosság növekvő vásárlóereje, az autarkia visszaszorulása, a közlekedési lehetőségek javulása stb.). A vásárok száma 1855 és 1896 között megkétszereződött; 1895-ben 1477 település rendezett országos vásárokat, évente 4707 alkalommal. További 269 község hetivásárokat tartott.

A korábban országos, sőt nemzetközi hatósugarú vásárok egyre inkább a helyi (piackörzeti szintű), esetleg a regionális árucserét szolgálták, az országos nagykereskedelem vagy a külfölddel bonyolított árucseréje egyre inkább „modern” keretek közé – tőzsde, nagy- és külkereskedelmi vállalatok és bizományosaik, közraktárak stb. – került. A piacok, vásárok feladata tehát a lakosság közvetlen áruellátására szorítkozott. Nagykereskedelmi szerepüket még leginkább az állatvásárok tartották meg; ezeken rendszeresen megjelentek a külföldi állatkereskedők is, s a felhajtott állatok száma még a századforduló táján is tekintélyes.

Budapest marhavásárait az 1891–1895-ös évek átlagában 270 ezer állatot hajtottak fel, 1911-ben 180 ezret. A vidéki városok közül 1911-ben a legtöbb szarvasmarhát az erzsébetvárosi vásárra hajtották fel, közel 54 ezret. Figyelemreméltó, hogy a 25 legnagyobb forgalmú marhavásár közül 16-ot Erdélyben, 5-öt Északkelet-Magyarországon (vagy a Partiumban) tartottak. Joggal feltételezhető, hogy mindez az itteni kereskedelemnek az ország központi régióihoz mért elmaradottságát tükrözi.

A magyarországi vásárhelyek földrajzi megoszlását az 1910. évi vásárhelyek jegyzéke alapján már PRINZ Gyula is vizsgálta. 1910-ben 1487 vásáros hely volt Magyarországon. A vásárhelyek legnagyobb sűrűsödési göcai egy szabályos sávszerű elrendeződést mutattak az ún. *vásárvonalak* mentén. A Kárpát-medence politikai-gazdasági-regionális integritásának a megszűnéséig a magyarországi térszerkezet „legenergikusabb” sávjának a vásárvonalrendszer tekinthető, amelyen belül a Kisalföldet, valamint a központi medencetértséget (Nagyalföld) határoló vásárvonal volt a legjelentősebb (PRINZ Gy. 1934).

PRINZ Gyula megállapításai némiképp ellentmondanak korábbi állításainknak (hogy ti. a vásároknak, mint „archaikus” kereskedelmi formáknak szerepe épp az „elmaradottabb”, az autarkiahoz közel álló régiókban jelentősebb). Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a „hagyományos-korszerű” kereskedelem által lebonyolított forgalom arányait nem ismerjük; feltételezhető, hogy a fejlett, nagyobb vásárlóerővel rendelkező régiókban, mint pl. Nyugat-Magyarországon a nagyobb számú vásár ellenére a „modern” kereskedelmi formák aránya nagyobb volt a vásárok forgalmához képest, mint a szegényebb régiókban. Másrészt a vásárok száma önmagában nem szolgál pontos információkkal a vásárokon bonyolódó forgalomra vonatkozóan. A piacok-vásárok mellett az árucserének még jó néhány archaikus formája létezett a 20. sz. elején is: termékek cseréje, házaló kereskedelem stb.

A „modern” kereskedelmi formák a 19. sz. utolsó évtizedére jutottak túlsúlyra az árucserében. Ez nem csak mennyiségi gyarapodást jelentett, változtak a tulajdonképpeni kereskedelem formái, intézményei is. A nagybani kereskedelem terén a tőzsde megnyitása, a kereskedésnek az áruk „mozgá-

sától” és tényleges helyétől való elkülönülése, a bizományosi, ill. ügynöki hálózat kiépítése jelentette az új formákat. A kiskereskedelemben a boltok számának növekedése mellett a boltok szakosodása, az áruházak megjelenése – a budapesti Párizsi Nagy Áruház 1911-ben nyílt meg –, a fogyasztási szövetkezetek szervezése – 1898: az elsősorban a falusi kereskedelmet szolgáló Hangya megalakulása, 1904: Fővárosi Általános Fogyasztási Szövetkezet –, a nagy szériájú, szabványosított, állandó minőségű gyári termékek térhódítása stb. jelentett előrelépést.

A kereskedelmi tevékenység földrajzi elterjedésében, az elterjedés folyamataiban a századforduló táján ellentétes tendenciák mutatkoztak. Egyrészt azáltal, hogy a bolti kereskedelem a városok hierarchikus szintjéről továbblépett a falvak felé, s több tízezernyi üzlet – többnyire szatócsbolt vagy vegyeskereskedés – nyílt a községekben, a kereskedelmi tevékenység egyenletesebb eloszlása alakult ki. Pontosabban: egyre több településben, egyre nagyobb területen működött állandó jelleggel a kereskedelem; ilyen értelemben beszélhetünk területi kiegyenlítődésről. Am még 1910-ben is számos faluból hiányzott a szatócsbolt. Szolnok-Doboka megyében a települések 38%-ában (120 falu) nem volt kereskedés. A „fejlett” Vas megye 210 községe nélkülözötte a helyi kereskedőt, a Muraszombati járásban csak minden második faluban működött bolt stb.) Ugyanakkor erős koncentráció – vagy annak fennmaradása – ment végbe a magyarországi kereskedelemben. Részben a főváros kereskedelmi tevékenysége uralta az ország kereskedelmét, de koncentrációdott a régiók, a közép- és kistjak kereskedelme is, értelemszerűen a városokban.

Budapest hegemon szerepben

Akárcsak a gazdasági élet más területein, a kereskedelemben is Budapest egyeduralgó szerepet játszott az országban, különösen a „nagy üzletben”. Budapestén működött az ország kereskedőinek 23,3%-a, 65 ezer fő (az ország lakosságából viszont 4,8%-kal részesedett a főváros); igaz, ez az arány jóval alacsonyabb, mint volt 1890-ben (31,9%). A fővárosban 14,7-szer több kereskedő működött, mint a kereskedők száma alapján képzett rangsorban a második helyen álló Zágrábban (4425 kereskedelemről élő kereső) és 18,3-szor annyi, mint a szűkebb Magyarország második kereskedővárosában, Pozsonyban (2. táblázat). Mindez azonban nem fejezi ki kellően a főváros súlyát az ország kereskedelmében.

A vasúthálózat kiépülése ugyan a legjövedelmezőbb üzletágban, a termény-kereskedelemben számos városban hozott létre helyi központokat, ám a fővárosi gabona- és terménykereskedők kezén koncentrációdott tőke a vasutak segítségével a 19. sz. harmadik negyedére meggyengítette és függésbe vonta a vidéki városok gabonakereskedelmi szervezetét. Ennek folytán az addig

2. táblázat. A kereskedelemről élő keresők megoszlása a különböző településtípusok között, 1910*

Településtípus	Részesezés	
	a lakosságból, %	a kereskedelemről élő keresőkből, %
1. Budapest	4,8	23,6
2. Törvényhatósági jogú városok	6,9	16,8
3. Rendezett tanácsú városok	8,5	16,7
<i>Városok összesen</i>	20,2	57,1
4. Községek 10 000 lakos felett	4,9	5,9
5. Községek 10 000 lakos alatt	74,9	37,0
<i>Községek összesen</i>	79,8	42,9

* Horvát-Szlavonország nélkül

meglehetősen önálló terménykereskedelmi funkció egy sor vidéki városban aránylag gyorsan leépült, s ezzel együtt a vidéki városok fejlődésében korábban oly jelentős szerepet játszó kereskedelmi tőke is kihúzódott a városokból (pl. Kecskemét, Győr, Baja, Zombor).

A korábban prosperáló tradicionális kereskedelmi központok alárendelődtek a Budapest központú országos nagykereskedelemnek. Az 1860-as években még a dunai gabonakereskedelem elosztó központjának számító Győr a vasútvonalak megjelenésével a fővárosi nagykereskedelem befolyása alá került. Dél-Magyarország korábban önálló gabonapiacai – Szeged, Temesvár, Baja – is a világ vezető gabona- és malomipari központjává fejlődő Budapest befolyása alá kerültek. A vidéki városok korábban önálló kereskedői a fővárosi nagykereskedők bizományosaivá váltak.

MÁRTON Béla már 1941-ben elemezte a „kereskedő helységek” 1910-es eloszlását a történeti Magyarország területén (MÁRTON B. 1941), a kereskedelemben foglalkoztatottak településen belüli *aránya* alapján. Ez a mutató azonban csak egyik oldaláról mutatja be a kereskedés jelentőségét, mégpedig a *településen belüli* jelentőség oldaláról, de az egyes városok kereskedelmének *országon belüli* súlyára nem utalnak.

A vizsgálat ezen hiányosságainak kiküszöbölése érdekében magunk több szempont alapján jelöltük ki az ország kereskedőhelyeit. A vizsgálat eredményeinek szemrevételezése előtt azonban vessünk egy pillantást a kereskedelmi tevékenység regionális megoszlására.

Dualizmus kori kereskedelmünk térszerkezeti jellemzői

Magyarországon 1910-ben 10 ezer lakosra 152,3 (Horvát-Szlavonországgal is számolva 144,0) kereskedelemről élő kereső jutott. A Budapest nélküli „vidéki” átlag 122,6 volt, a megyei átlagok 37,8 (Lika-Krbava) és 216,7 (Brassó

vármegye) között szóródtak. Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyében ugyan 413 kereskedő jutott 10 ezer lakosra, a fővárost figyelmen kívül hagyva viszont ez az érték 153-ra csökkent (3. táblázat).

Megjegyzendő, hogy ezen értékek nem tükrözik egyértelműen a kereskedelmi

3. táblázat. A 10 000 lakosra jutó kereskedelemről élő keresők száma a megyei rangsorok élén és végén, 1910

A rangsor élén álló vármegyék	Kereskedő/10 ezer lakos	A rangsor végén álló vármegyék	Kereskedő/10 ezer lakos
1. Fiume és kerülete	656,8	1. Lika-Krbava	37,8
2. Pest-Pilis-Solt-Kiskun	412,8*	2. Varasd	41,8
3. Brassó	216,9	3. Fogaras	50,2
4. Hajdú	201,1	4. Kis-Küküllő	52,6
5. Pozsony	186,8	5. Belovár-Körös	63,0
6. Csongrád	180,2	6. Torda-Aranyos	63,4
7. Győr	176,7	7. Hunyad	64,8
8. Zólyom	172,9	8. Szilágy	71,4
9. Bács-Bodrog	165,0	9. Pozsega	73,6
10. Temes	165,0	10. Hont	75,4

* Budapest nélkül: 122,6.

tevékenység regionális különbségeit, hisz miután az árucsera a városokban koncentrálódott, a megyei értékek alakulásában közrejátszott a megyék városi és vidéki lakosságának aránya is. Ezzel magyarázható, hogy a kereskedők aránya Brassó vármegyében volt a legmagasabb s hogy a regionális központokat befogadó megyék többségében az országos érték felett alakult a kereskedők aránya (Temes, Csongrád, Hajdú, Pozsony, Kolozs, Arad, Abaúj-Torna, Győr, Baranya megyék).

Az országos átlagnál magasabb volt a kereskedők aránya az *Alföldön*, azokban a megyékben is, amelyek nem rendelkeztek nagyvárossal, mint Csanád, Torontál, Békés vagy Szabolcs, feltehetően elsősorban településszerkezeti okok következtében: a népes települések több kereskedőt tudtak eltartani, mint az aprófalvas vidékek. Ehhez járultak a kedvező jövedelmi viszonyok s a modernizáció előrehaladása nyomán a tradicionális kereskedelmi formák háttérbeszorulása. A nagy volumenű agrár-árutermelés a felvásárló kereskedelem szerepét is növelte.

A *nyugati határszél* négy vármegyéjében – Pozsony, Sopron, Győr, Moson – is átlagfelettinek mutatkozott a kereskedelmi tevékenység, a modernizáció előrehaladása, a nagyarányú árutermelés és a kedvező jövedelmi viszonyok okán. Ez még Moson megyére is vonatkozik, noha a megyében nagyobb város nem alakult ki s Pozsony, Győr, Sopron, sőt Bécs kereskedelmi vonzása is erőteljes lehetett.

Átlag körüli, ill. átlag feletti értékek alakultak ki az ország *északkeleti régiójában*. Abaúj vagy Borsod megye esetében ezt a nagyvárosok jelenléte magyarázhatja, de Zemplén, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs vagy különösen

Máramaros esetében viszont nem (az ország egyik legszegényebb régiója, csekély mérvű árutermelés, az urbanizáció alacsony szintje stb.). Itt a zsidó lakosság magas aránya magyarázhatja a „kereskedő-elemek” arányának megemelkedését, amely feltehetően meghaladta a régió „eltartó képességét” is.

Erdély és Horvátország átlag alatti vagy mélyen átlag alatti értékeit a régiók gazdasága, a lakosság jövedelmi viszonyai, az autarkia meglehetősen magas foka egyaránt indokolták.

A *Felvidék* kiterjedt, összefüggő területének alacsony „kereskedelmi aktivitása” már némiképp meglepő; igaz, a mezőgazdaság jövedelemtermelő képessége e régióban is alacsony, a földbirtokmegoszlása kedvezőtlen, a településszerkezet elaprózott s nagyvárosok csak a peremeken találhatók (Pozsony, Miskolc, Kassa), de a sok tradicionális kis piachely jelenléte, a gyár-
ipar jelentős súlya hozzájárulhatna az élénkebb kereskedelmi élethez. Még feltűnőbbek a *Dunántúl* átlagkörüli-átlagalatti értékei, amire a kistelepülésszerkezet nem szolgálhat kellő magyarázatul.

Városhierarchia és kereskedelmi szerepkör

Mivel a kereskedelmi tevékenység erősen koncentrálnak, a városok kereskedelmi szerepköre árnyaltabb képet rajzolhat a kereskedelmi tevékenység területi megoszlásáról. A települések kereskedelmi szerepkörének vizsgálata alapvetően két irányú megközelítést igényel. Szemügyre vehetjük egyfelől a települések *kereskedelmi szerepkörének volumenét* (erre más adatok híján a kereskedelemről élők száma, vagy az ellátott lakosság – számítások útján nyert – száma alkalmas), másfelől a kereskedelmi tevékenység *városon belüli súlyát* (az egységnyi lakosra jutó kereskedő, a kereskedők %-os részesedése az összes keresőből). Ez utóbbi mutatókból a *vidék ellátásában* játszott szerepre is következtethetünk, mindenekelőtt az ellátott „vidéki” lakosság arányára az összes ellátott lakosból. Az ellátott vidékiek számát viszont a város kereskedői által ellátott összes lakos és a „vidéki hányad” kombinációja adja ki.

Az egyes települések kereskedelmének volumenét a *hierarchikus rang* s a város *lakosság száma* alakítja. Érthető, hogy a legnagyobb kereskedelmi forgalommal – kereskedő-számmal – a településhierarchia élén álló s népes városok rendelkeznek (4. táblázat).

Az első tíz helyen csak Fiume ékelődik a regionális központok közé, ami az adriai-tengeri kikötőváros szerepköréből fakadóan teljesen természetes. Ezután a kisméretű regionális központokat – Győr, Kassa, Pécs, Brassó – megelőzi néhány népes vagy speciális szerepkörű település: a Budapest városrészének tekinthető, több, mint 50 ezer lakosú Újpest, az őt követő, a városhierarchiában is előkelő 15. helyet elfoglaló, az Alföld és a Felvidék közötti közvetítő kereskedelmet lebonyolító kereskedőhely Miskolc, valamint

4. táblázat. Az 50 legjelentősebb kereskedőváros fontosabb adatai, 1910

A város- hierarchiában elfoglalt rangsorszám	A városok sorrendje*	Kereskedelmi keresők száma, fő	Ellátott vidéki lakos, fő	Sorrend	Kereskedő/ 10 000 lakos	Sorrend	Vidéki lakos/ városi népesség
1	1. Budapest	64 881	3 382 811	1	736,9	3	384,2
2	2. Zágráb	4 425	211 684	2	559,9	9	267,8
3	3. Pozsony	3 552	155 143	5	451,1	35	198,3
9	4. Nagyvárad	3 488	164 993	4	543,6	14	257,1
7	5. Temesvár	3 413	151 679	6	470,4	29	209,1
6	6. Debrecen	3 281	122 833	7	353,8	95	132,5
18	7. Fiume	3 271	165 099	3	656,7	4	331,5
8	8. Szeged	3 165	89 613	11	267,5	–	75,7
12	9. Arad	2 691	113 633	8	426,0	56	179,9
4	10. Kolozsvár	2 618	111 195	9	430,5	52	128,9
15	11. Miskolc	2 383	105 104	10	463,1	31	204,2
79	12. Újpest	2 197	89 146	12	398,0	73	161,5
22	13. Szabadka	2 164	47 565	23	228,7	–	50,3
11	14. Győr	1 989	86 377	13	449,0	38	195,0
5	15. Kassa	1 833	76 217	15	414,6	60	172,4
10	16. Pécs	1 808	68 964	17	362,9	88	138,4
13	17. Brassó	1 772	75 364	16	431,6	50	183,6
31	18. Újvidék	1 746	81 122	14	519,8	22	241,5
21	19. Szatmárnémeti	1 545	66 625	18	442,9	40	191,0
37	20. Kecskemét	1 525	33 359	39	228,2	–	49,9
19	21. Nagyszombat	1 334	54 155	19	398,3	72	161,7
16	22. Szombathely	1 268	52 361	20	409,7	63	169,2
38	23. Nyíregyháza	1 198	40 511	29	313,6	–	106,1
23	24. Székesfehérvár	1 178	40 770	27	321,6	–	111,3
26	25. Nagybecskerek	1 143	49 089	22	439,5	41	188,8

4. táblázat folytatása

A város- hierarchiában elfoglalt rangsorszám	A városok sorrendje*	Kereskedelmi keresők száma, fő	Ellátott vidéki lakos, fő	Sorrend	Kereskedő/ 10 000 lakos	Sorrend	Vidéki lakos/ városi népesség
14	26. Sopron	1 121	39 718	32	330,4	-	117,1
102	27. Hódmezővásárhely	1 110	10 482	95	177,8	-	16,8
28	28. Kaposvár	1 040	44 194	25	430,9	51	183,1
43	29. Pancsova	1 040	47 520	24	499,8	24	228,4
67	30. Munkács	1 023	49 936	21	592,2	6	289,1
35	31. Nagykanizsa	1 021	40 556	28	384,9	79	152,9
17	32. Marosvásárhely	990	39 526	33	388,0	77	154,9
20	33. Máramarosziget	971	42 425	26	454,4	34	198,5
62	34. Versec	938	34 257	38	342,7	101	125,2
33	35. Lugos	913	40 166	30	460,7	32	202,7
29	36. Eger	891	30 487	41	317,6	-	108,7
66	37. Makó	889	23 489	52	254,6	-	67,3
34	38. Zombor	885	27 552	44	289,3	-	90,1
36	39. Sátoraljaújhely	865	36 891	37	433,8	47	185,0
61	40. Baja	864	35 733	35	410,8	62	169,9
27	41. Nyitra	855	39 754	31	520,7	20	242,1
56	42. Pápa	844	35 301	36	418,9	58	175,2
46	43. Ungvár	833	37 809	34	492,3	25	223,5
63	44. Békéscsaba	785	9 429	101	186,3	-	22,4
40	45. Komárom	761	27 661	43	340,7	103	123,8
25	46. Szolnok	747	20 300	56	259,6	-	70,5
104	47. Orosháza	733	25 894	45	329,2	-	116,3
74	48. Gyöngyös	723	29 187	42	394,8	75	159,4
50	49. Nagykároly	720	31 226	40	447,8	39	194,2
70	50. Nagykiskida	702	19 326	57	262,0	-	72,1

*A kereskedelemről élő keresők száma alapján

a közel százezres lakosú Szabadka. A rangsor további helyein is szoros a kapcsolat a lakosságszám, a városhierarchiában elfoglalt pozíció s a kereskedelmi tevékenység volumene között, annak ellenére, hogy néhány település látványosan „kilóg a sorból”. Így pl. Hódmezővásárhely, a hatalmasra nőtt, ám egyoldalúan agrárfunkciójú mezőváros, amely a városhierarchiában nem fért bele az „első százba”, de a kereskedők rangsorában a 27., a hasonló helyzetű Orosháza, Újpest, amelynek térszervező szerepe – hierarchikus pozíciója – szerény, de lakosa sok s szerepköre nem választható el Budapestétől.

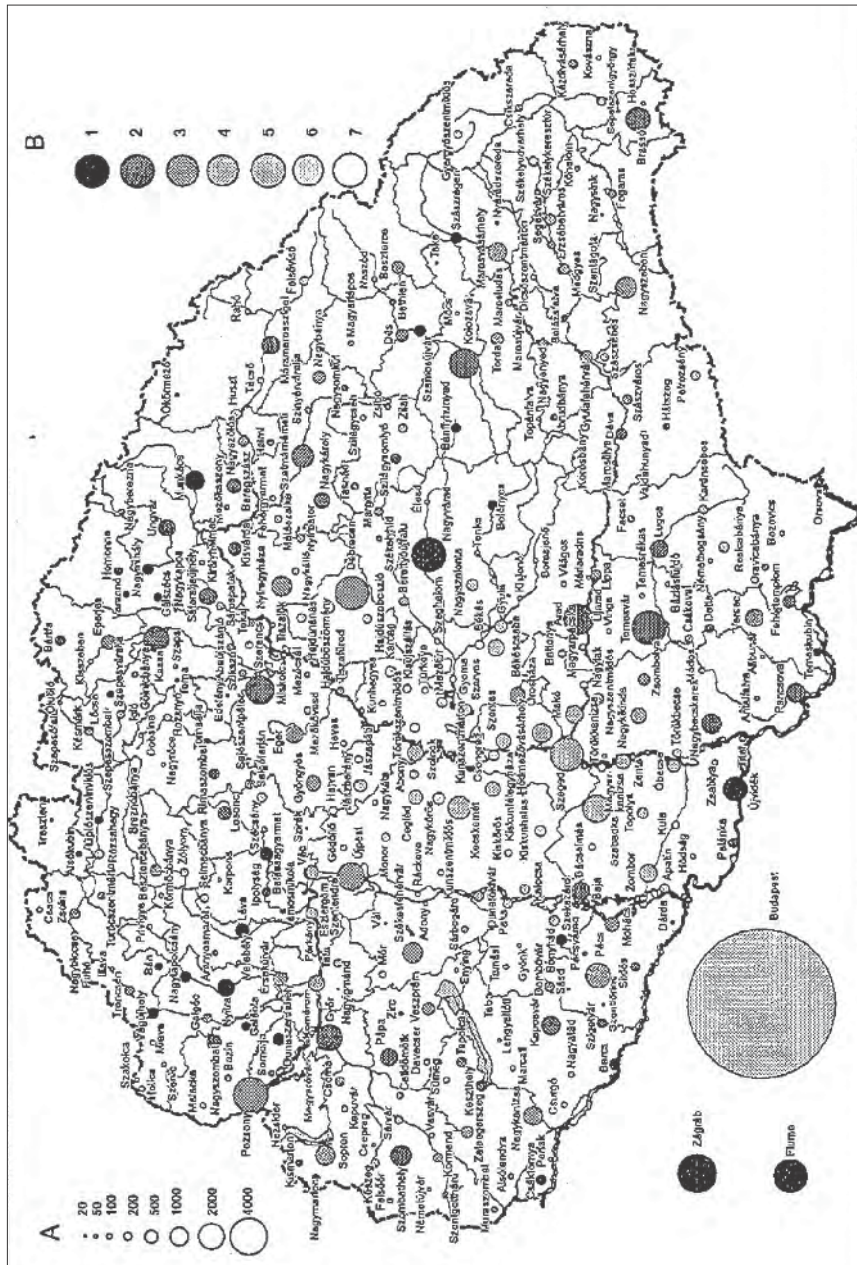
A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a szerény népességű, de előkelő hierarchikus rangú városok kereskedelmi tevékenysége elmarad a „rangtól”, mert hierarchikus pozíciójukat elsősorban adminisztratív szerepkörüknek (megyeszékhelyek) köszönhetik. (Közéjük tartozik például Nyitra, Eperjes, Veszprém, Trencsén, Zalaegerszeg, Csíkszereda, Fogaras, Dicsőszentmárton, Ipolyság stb.). Ez a megállapítás „fordítva” is igaz: a gazdasági szerepkörük által „felemelt” városok kereskedelmi szerepe előkelőbb hierarchikus pozíciójuknál (pl. Versec, Pápa, Békéscsaba, Gyöngyös, Nagykikinda stb.).

Mivel a 20. sz. elején már az „elosztó kereskedelem” foglalkoztatottjai adták a kereskedők többségét – a termény- és állatkereskedők a kereskedelemből élőknek csupán 7%-át tették ki –, a kereskedelmi tevékenység a városokba koncentrálódva ugyan, de messzemenően igazodott a lakosság, kisebb mértékben a vásárlóerő területi eloszlásához. Így az ország peremzónáiban, Nyitra vármegyétől a Felvidéken át Erdélyig, ill. a Dunántúlon kisebb kereskedőhelyek alakultak ki, hálózatuk is ritkább, mint az ország központi régióiban (1. ábra).

Az is megállapítható, hogy az egységes nemzeti piac kialakulása, az „elosztó kereskedelem” túlsúlyba kerülése meglehetősen egyveretűvé tette a városok kereskedelmét. Az a fajta, a helyi sajátosságokat, munkamegosztást tükröző árucseré, amelyről pl. BÁCSEI Vera számolhatott be a 19. sz. elejének piacközpontjait kutatva (BÁCSEI V. 1988), vagy amelyekről a kortárs Fényes Elek tudósított, jórészt már a múlté volt a századelőn (Lásd 2. jegyzet).

Más képet kapunk, ha a *kereskedelem településen belüli súlyát* (a kereskedelemből élők százalékos előfordulása, az egységnyi lakosra jutó kereskedő) vesszük szemügyre, ill. a városok feltételezhető szerepét vidékük ellátásában. A kereskedelmi szerepkör településen belüli jelentőségére utal a 10 ezer lakosra jutó kereskedelemből élő keresők száma (1. ábra).

A városok kereskedelmének fajlagos értékeiről nyert kép legszembe-tűnőbb vonása az Alföld „magterületének” szerénynek tűnő kereskedelmi szerepe. Annak ellenére adódnak ezek az alacsony értékek, hogy a városok kereskedelmének súlya – a keresők száma szerint –, valamint a megyei értékek alapján az Alföld kereskedelme nem maradt el az ország más régiói mögött. Csakhogy az alföldi mezővárosokban a városi funkciók, így a kereskedelmi tevékenység is mintegy szigeteket képeznek az agrárszerepkör tengerében s *arányuk* csekély a városokon belül. Ez a sajátos helyzet vezetett az alföldi me-

1. ábra. A kereskedelem elől élők keresők száma (A), és a 10 ezer lakosra jutó számuk (B) a városokban, 1910. (szerk. BELUSZKY P.) –
 1 = 500,0 és több; 2 = 400,0–499,9; 3 = 300,0–399,9; 4 = 200,0–299,9; 5 = 150,0–199,9; 6 = 100,0–149,9; 7 = 99,9 és kevesebb

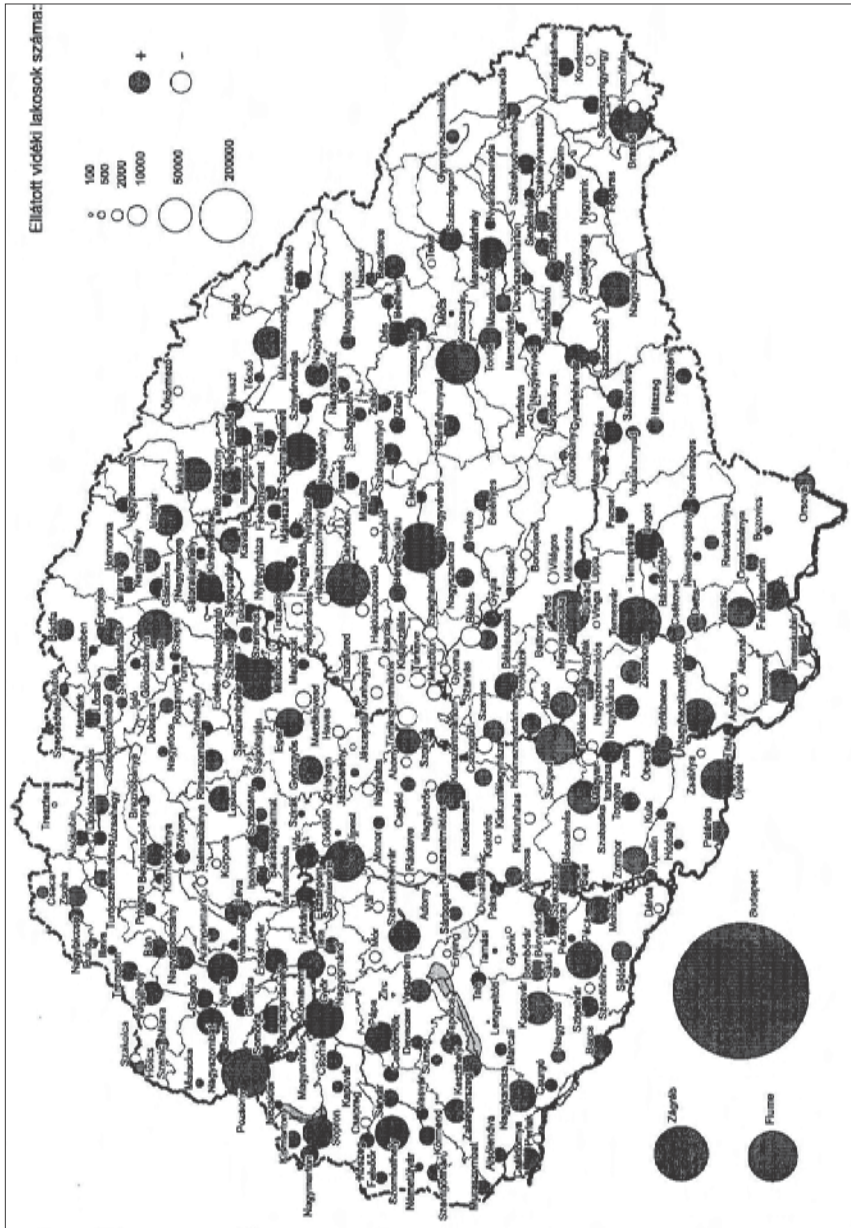
zóvárosok város-voltának megkérdőjelezéséhez, vagy ahhoz, hogy ha a vidék életében játszott szerepüket – a különböző városi szolgáltatások „vidékre jutó” hányada – vesszük alapul a hierarchikus pozíció kijelölésekor, akkor az alföldi városok hátrányba kerülnek más régiók városaival szemben.

Az Alföldön még az egyébként népes vagy magas hierarchikus rangú városok „városiassága” is szerény a városi funkciók sűrűsége alapján. Szeged értéke is a városi átlag alá esik, pedig a Dél-Alföld egyik legnagyobb kereskedőhelyeként szokás emlegetni. Hasonló helyzetben volt Szabadka, Kecskemét, Hódmezővásárhely, Szolnok, Békéscsaba stb. (Természetesen, ha a külterületi népességet számításaink során figyelmen kívül hagynánk, az alföldi mezővárosok „megítélése” is javulna.)

Alacsony fajlagos értékek az Alföldön kívül másutt is előfordulnak, mindenképp az adminisztratív szerepkörük által „felemelt” kisvárosokban, s a gyáripari szerepkörű településeken (így pl. Selmecbányán, Rózsahegyén, Stájerlakaninán stb.). A kereskedelmi jelleg a legtöbb regionális centrum, valamint a gazdaságilag is „erős” megyeszékhelyek esetében határozott (Szombathely, Kaposvár, Nagyszében, Szatmárnémeti, Nagybecskerek stb.). A „gazdaság” által magas hierarchikus pozícióba emelt településekben a kereskedelmi szerepkör mennyisége és „sűrűsége” is jelentős; ide sorolható Budapest is, azután pl. Nagykanizsa, Pápa, Baja, Gyöngyös, Pancsova, Nagyszombat stb. Északkelet-Magyarország városaiban a kereskedelmi funkció súlyát a zsidó lakosság magas aránya is növelte (Ungvár, Munkács, Beregszász, Máramarossziget, Kisvárd, Sátoraljaújhely stb.). Mindenesetre megállapítható, hogy a kereskedelmi funkció településen belüli súlya kevésbé függ a hierarchikus pozíciótól s a népességszámtól is.

Az *ellátott vidéki lakosság száma* viszont meglehetősen szorosan kapcsolódik a kereskedelem méreteihez, a kereskedelemről élők számához (2. ábra). A népes, magas hierarchikus szintű és nagyszámú kereskedővel rendelkező települések által ellátott vidéki lakosságnak a száma akkor is tekintélyes lehet, ha a kereskedelmi tevékenység fajlagos értékei szerényebbek. (A kereskedelmi keresők száma s az elméletileg ellátott vidéki lakosok száma közötti rangkorrelációs együttható +0,54, – a „TOP 50”-re számolva –, s ezt az értéket is kétféle „extrém” eset, mint Hódmezővásárhely vagy Békéscsaba rontja le.)

Ismét változik a kép, ha az *ellátott vidéki és a városi lakosság arányait* vesszük szemügyre. Ez esetben a korreláció a hierarchikus szinttel vagy a kereskedők számával lazul, hasonlóan a 10 ezer lakosra jutó kereskedők értékeihez. A kereskedelemnek a vidék ellátásában játszott szerepe kiemelkedő lehet a nagy kereskedelmi központok esetében is, de a kisvárosok között is találunk markáns kereskedőhelyeket. Az előbbi „típusba” sorolható maga Budapest is (a számítások szerint 3,4 millió „vidékit” látott el), továbbá Fiume (sajátos kereskedelmi szerepéről már szóltunk), Zágráb, Miskolc, Nagyvárad, Szatmárnémeti és Munkács, az utóbbiak közé Nyitra, Máramarossziget, Nagykároly, vagy olyan kisvárosok, mint Balassagyarmat, Léva, Bonyhád, Galánta, Szamosújvár, Alsókubin stb.

2. ábra. A kereskedelem által ellátott lakosság a vidéki városokban, 1910. (szerk. BRUSZKY P.) - + = ellátott vidéki; - = ellátatlan városi lakos

Jegyzetek

1. GYIMESI Sándor írja: „... a kapitalizmus kialakulásának következményei a közép-kelet-európai területeket éppen a kereskedelem útján érték el először, még mielőtt iparuk, sőt általában termelésük tőkés átalakulása jelentős lépéseket tett volna” (GYIMESI S. 1975).

2. BÁCSKAI Vera így írt például Baja vagy Nagyszombat kereskedelméről: „Baja – Fényes szerint – az agrártermékekben bővelkedő megye fő gabonaberakodó és kereskedőhelye volt. Virágzása a francia háborúk idejére esett, azt követően szerepe hanyatlott, de kikötőjében még az 1830-as években is évente száznál több 3–8000 pozsonyi mérfő befogadóképességű hajó rakodott és indult felfelé a Dunán Pest és Bécs irányába. Vásárait e városok kereskedői rendszeresen felkeresték, de a helyben működő, nagyobb tőkével rendelkező kereskedők száma is jelentős volt. Vásárain a fa, faeszközök, valamint (feltehetően behozott) kézművesipari és gyári termékek kínálata is nagy volt: a város kézművesipara egyébként sem a választék, sem az iparúzóik számát tekintve nem volt jelentős, e tekintetben körzete – amelyben sok kereskedő és zsidó is élt – felülmúlta.”

„Nagyszombat Fényes szerint nagy gabonaforgalmat bonyolított le, és a gyapjú, valamint a Morvaországból behozott posztó egyik fő elosztóhelye. A pesti, kassai, temesvári, brassói kereskedők innen hordták szét a posztóárukat. Egyúttal Ausztriának, Morvaországnak, Sziléziának, Csehországnak, valamint a magyarországi bányavárosoknak fontos borbeszerző helye is volt. A kedvező közlekedési adottságok, az élénk forgalom azonban nem a helyi kereskedőket gazdagította; a nagyobb kereskedelmi ügyleteket idegen kereskedők bonyolították le. Erre utal a nagyszombatiaknak az összeírásban rögzített panasza is, akik részletesen ecsetelték egyre romló megélhetési viszonyaikat. Véleményük szerint a korábbi virágzó posztó- és gyapjúkereskedelem szinte teljesen Pesten koncentráldott, ill. azt a vásározó zsidó kereskedők sajátították ki. A kereskedelem belső, városi fogyasztórétege is megcsappan azóta, hogy az egyetemet Pestre, az akadémiát Pozsonyba helyezték át, és az esztergomi érsek is visszatért székhelyére” (BÁCSKAI V. 1988).

IRODALOM

- BÁCSKAI V. 1988. Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. sz. elején. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 235 p.
- BELUSZKY P. szerk. 2005. Magyarország történeti földrajza. I. kötet. – Dialóg Campus Kiadó Budapest–Pécs, 462 p.
- BELUSZKY P. szerk. 2008. Magyarország történeti földrajza. II. kötet. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 436 p.
- BELUSZKY P.–Győri R. 2005. Magyar városhálózat a 20. sz. elején. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 232 p.
- GYIMESI S. 1975. A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 216 p.
- MÁRTON B. 1941. A kereskedőhelységek eloszlása Magyarországon. – Földrajzi Közlemények 69. 1. 94–103.
- PRINZ Gy. 1934. Magyar vásárhelyek. – Földrajzi Közlemények 62. 1. 51–63.